

„ПРЕОБРАЖАЈИ СА ОНЕ СТРАНЕ ГРАНИЦЕ“: КЊИЖЕВНИ ГЛАСОВИ ИЗ РАСЕЈАЊА²

Рад представља уводни сегмент обимнијег истраживања у коме се, из угла теорија културе и сећања и афективне наратологије, преко изабраних књижевних остварења узетих као студије случаја, бавимо одређеним аспектима мигрантске, тзв. пост-југословенске књижевности, питањима идентитета, интеркултуралности, посткомунистичке носталгије (и, у њеним оквирима, југоносталгије) која се јавља као рестауративна или рефлексивна (С. Бојм). Тиме се, у суштини, разматрају питања пролазности и трајања, памћења и заборавља, начина постојања у простору и времену, са собом и међу људима, односно вечита питања смисла књижевности и (појединачног) људског живота. Полазиште наведеног истраживања представљају текстови о којима ће бити речи у овом раду: збирка прича Јелене Росић *Дан када је Миз Лили постала оно што је одувек била*, роман *Киша и хартија* Владимира Тасића, изабрана поезија Иванчице Ђерић – уоквирени есејем Дубравке Угрешић „Писац у егзилу”.³

Кључне речи: егзил, мигрантска књижевност, пост-југословенска књижевност, идентитет, интеркултуралност, носталгија

¹ snezana.bozic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је у основи наше излагање са Трећег међународног научног скупа *Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким срединама и/или периферним областима*, одржаног у Темишвару (Румунија) октобра 2016. године.

³ У сада већ широком временском луку, дужем од двадесет година, појављује се мноштво књижевних остварења која тематизују поменута питања, сведочећи о њиховој непролазној актуелности и значају. Избор који, према нашем мишљењу, може да омогући добар увид у начине на које се дата питања уметнички промишљају чине, поред дела наведених у сажетку, још неки есеји Дубравке Угрешић, као и њени романи *Музеј безувјетне предаје* (1998) и *Министарство боли* (2004), потом роман Владимира Тасића *Опроштајни дар* (2001), *Лексикон YU митологије* (2004), роман Иванчице Ђерић *Несрећа и стварне потребе* (2012), као и новија остварења Лане Басташић *Млијечни зуби* (2020) и Ане Ристовић *Књига нестајања* (2020). Овај истраживачки корпус могуће је обогатити укључивањем не само аутора тзв. пост-југословенске књижевности него и оних који припадају ширем оквиру – источноевропској књижевности након пада Берлинског зида (1989). У том смислу, посебно су нам занимљива остварења савременог бугарског писца Георгија Господинова, нарочито његов роман *Физика туге* (2012) и поједине кратке приче објављиване пре и након овог романа. Сва наведена дела нуде мноштво могућности за компаративна сагледавања, јер се тематски и идејно призивају, нека и експлицитно.

Део наслова овог рада преузет је из поднаслова збирке прича Јелене Росић *Дан када је Миз Лили постала оно што је одувек била* (2012). Ова савремена ауторка, иако недовољно позната ширем кругу читалаца, дуго је присутна на књижевној сцени. Године 1993. објавила је књигу прича *Далилин прстен* (у едицији *Прва књига* Матице српске), а њене приче заступљене су у неколико антологија и панорама савремене српске приче, поред осталих у антологији *Мала кутија* (прир. Михајло Пантић) и *Тајно друштво* (прир. Васа Павковић). Разлог због кога се можда о овој списатељици не зна довољно лежи и у чињеници да је она 1998. године имигрирала у Америку, где и данас живи. Уметнички квалитет збирке *Дан када је Миз Лили постала оно што је одувек била* препознао је жири за доделу књижевне награде *Стеван Сремац*, те је Јелена Росић и добила поменути награду за 2012. годину⁴. Тим поводом било је у медијима нешто више речи о њеном стваралаштву. Након награђене збирке, Јелена Росић је, поред повремених објављивања прилога у периодичним књижевним публикацијама, године 2017. публиковала и свој први роман, *Бабицино унуче*, намењен читаоцима млађег узраста.

Збирка *Дан када је Миз Лили постала оно што је одувек била* може се сматрати репрезентативним остварењем мигрантске књижевности⁵. У осам кратких прича ауторка је успела – језгровито, духовито, ефектно – да изрази суштину онога шта поменути књижевност подразумева, да актуелизује (а на одређени начин и резимира) сва болна питања која отварају драматичне животне ситуације напуштања домовине и привикавања на живот у новом окружењу. Њено остварење проговара „изнутра” о најразноврснијим, али никада лаким „преображајима” које доноси егзил као комплексно „искуство делокализовања”⁶. Јелена Росић ствара из позиције писца-егзиланта коме је,

⁴ Награду *Стеван Сремац* за најбољу прозну књигу објављену на српском језику током претходне године додељује Град Ниш у сарадњи са Нишким културним центром. Чланови жирија који је 2012. одлучивао о Награди били су Вуле Журић, Тијана Спасић и Снежана Божић.

⁵ „Мигрантска књижевност као теоријски перципиран феномен у књижевностима великих западних језика појављује се од осамдесетих година прошлог века. Најпре су, у зависности од специфичности појединих култура, преовлађивали термини постколонијална или гастарбајтерска књижевност – уз раније сродне феномене емигрантске или књижевности у егзилу – да би се у последње две деценије усталио термин мигрантска или номадска књижевност, који је до данас у себе уписао све претходно поменуте типове. Теоријски хоризонт у оквиру кога се та литература тумачи такође се проширио. Неки теоретичари разумевају мигрантску књижевност као засебан жанр који тематизује миграцију и интеркултурно номадство као феномен глобализованог света, жанр чији аутор може бити свако, без обзира на то да ли има лично или породично искуство миграције” (ЛАЗИЧИЋ 2017).

⁶ „[Е]гзил је данас првенствено културолошки проблем који се разматра из два различита аспекта: психолошког, као субјективно искуство егзила, и културолошког, као рецепција друкчијих цивилизацијских и културних образаца, односно удаљавање од сопственог језика, идентитета, традиције и етничитета” (МАРЧЕТИЋ 2019: 380).

према речима Едварда Саида (Edward Said), „једини дом [...], иако крхак и рањив, у писању” (2005: 26), оно је „његов азил у егзилу”.⁷ То је позиција која остварење Јелене Росић повезује са стваралаштвом Владимира Тасића, Иванчице Ђерић и Дубравке Угрешић.⁸

Значај књижевности егзила за српску књижевност, од далеких почетка њеног конституисања до савременог доба, неупитан је (поменимо само Црњанског, Пекића и Киша)⁹, што се односи и на остварења ове књижевности настајала након последњих великих измештања и миграција проузрокованих распадом Југославије и ратовима који су се деведесетих година 20. века водили на простору те бивше државе. Новонастало стање, пројектовано на књижевни план, сложено је и у истраживачком смислу подстицајно. Дobar оквир за почетне истраживачке кораке представља испитивање феномена пост-југословенске књижевности, али и опште питање односа књижевности матице према књижевности (тачније књижевностима) која се ствара ван њених граница.

Одређење *пост-југословенски* везује се за различите категорије писаца¹⁰, а једну од њих чини „пост-југословенска сензибилност” изражена у наративима о егзилу и емиграцији; репрезентативни примери овог типа су, према Ракочевевићу, Давид Албахари и Дубравка Угрешић. Својим романима *Мамац* (1996) и *Министарство безувјетне предаје* (1998) у којима, између осталог, преиспитују меморију, односно баве се памћењем и заборавом (Угрешић), као и питањима језика и самог чина писања (Албахари), ови аутори успостављају значење префикса *пост* у смислу које му је придавао један од водећих теоретичара постколонијалне књижевности, Хоми Баба (Homi Bhabha):

Поистоветити се са „пост-нечим” овде имплицира пуну свест о прошлости али не и фаталистичну везаност за њу, и способност да се криза види као нови почетак, а не као крај. Пост-југословенски идентитет апелира на постојање

⁷ Слично ће рећи и Дубравка Угрешић: „Писац исписује тему из двоструког егзила: као егзилант и као коментатор властитога стања званог егзил (Бродски)” (2020: 14).

⁸ Занимљиво је да су, изузев Дубравке Угрешић (1949), Тасић (1964), Ђерић (1969) и Росић (1969) и генерацијски блиски, што није без значаја кад говоримо о сродности њихових поетика, али и сличности животних искустава.

⁹ О томе видети: (ВИДАКОВИЋ-ПЕТРОВ 2013: 235–260), (ЈЕРКОВ 2012: 10–26).

¹⁰ У тексту „Пост-југословенска књижевност? Огледала и фантоми” Роберт Ракочевевић одређује четири поткатогеорије пост-југословенских писаца. Прва би се односила на интертекстуално, књижевно пост-југословенство (нпр. роман Милице Савића *Ожиљци тишине*), другу поткатогеорију чинили би писци чија дела имају изразиту југословенску позадину, али који су врло критички настројени према југословенској традицији, посебно идеолошкој (нпр. Бора Ђосић), док би трећој поткатогеорији припадали аутори чија пост-југословенска инспирација „производи акутну критику поратног национализма” (РАКОЧЕВИЋ 2011).

неке врсте „граничног” времена (ако не и места), будући да префикс „пост”, како је то Хоми Баба објасни поводом „постколонијалне” теорије, значи не „после” већ „никад у потпуности превазиђено”. Садашњост се, додао је он, „не може више посматрати као прекид са прошлошћу или будућношћу; наше се присуство обзнањује у својим дисконтинуитетима, својим неједнакостима, својим мањинама” (РАКОЧЕВИЋ 2011).

Исти аутор напомиње да егзилантску књижевност у целини ипак не би требало посматрати као пост-југословенску, односно да се свакако мора узети у обзир „[...] важност симболичког чина који се састоји истовремено у напуштању територије која се некад звала Југославијом и у експлицитном идентификовању са њеном културном ако не и политичком историјом” (РАКОЧЕВИЋ 2011). Егзил и иначе подразумева двојност, истовремено сагледавање ствари с унутрашње и спољашње тачке гледишта, из визуре контрапунктне свести, како то објашњава Саид¹¹.

Доминантне преокупације сваког писања у егзилу – деконструкција односно реконструкција идентитета, парадокси прилагођавања, трансформације и метаморфозе, игре симулације, односи према прошлости и садашњости, схватање Другог и себе као Другог, питања језика, разумевања, интеграције и дезинтеграције и др., питања су универзалног значаја. Мигрантска књижевност не само да тематизује већ критички преиспитује мигрантско искуство; притом, њу ствара особа која гради или има већ изграђени *хибридни идентитет* (Х. Баба), на *трећем* простору – који се одређује као *интеркултурни*, простор „између”, и представља мешавину културе из које потиче и већинске културе у коју је имигрирао.¹² Хибридни идентитет одупире се јасним правилима, а ситуација се додатно усложњава чињеницом да се и сам балкански простор са кога имигрант (књижевни лик и/или личност *стварног* писца) долази, представља као хибридан. Према Баби, хибридна је могуће уочити управо код особа које прелазе из једног кул-

¹¹ „Већина је људи првенствено свјесна једне културе, једног окружења, једног дома: прогнаници су свјесни барем двају, и тај плуралитет визије даје свијест о симултаним димензијама, свијест која је – да посудим фразу из гласбе – контрапунктска. [...] За прогнаника се животне навике, изражавање или активност у новој околини неизбјежно појављују насупрот сјећањима на те ствари у другој околини. Тако су и нова и стара средина живе, стварне, појављују се заједно у контрапункту” (САИД 2005: 25).

¹² Има у науци гледишта да су „увек појединци ти који се сусрећу, а не културе”. Процес *сусретања* налаже преиспитивање дубоко укоревених ставова, уверења, погледа на свет, развија способност гледања из перспективе „других и другачијих”. Таква способност не развија се интуитивно, она се учи и стиче и поистовећује се са *интеркултуралном осетљивошћу*, тј. способношћу прихватања постојећих различитости и односи се не само на појединце већ и на друштва у целини. Тако је психолог Милтон Бенет (Milton Bennett) развио *модел интеркултуралне осетљивости* који описује стадијуме кроз које појединци и друштва пролазе у сусрету са другим културама: од порицања постојања разлика, тј. крајњег *етноцентризма*, ка стадијумима уочавања и прихватања истих, односно, *етнорелативизма* (БЕНЕТ 1993, према ГРУПА МОСТ 2007: 7-9).

турног круга у други, а са таквим искуством се суочавају тако што га преносе на папир. Поред тога што идентификује, мигрантска књижевност, како истиче Мајкл Хофман, истовремено отвара нова подручја промишљања феномена који су у вези са мигрантским искуствима (2006: 12–13)¹³.

Опште одређење идентитета као базичног појма који ова књижевност преиспитује гласи да „идентитет није један, нико нема само један идентитет, иако је сваки човек идентичан једино самоме себи. Свако истовремено партиципира у различитим типовима идентитета, од индивидуалних до групних и колективних, прихвата различите улоге у друштву, препознаје се или не препознаје у различитим *персонама*”. Зато „идентитет није фиксна, чврста тачка из које полазимо и којој се враћамо, идентитет је *континуирани процес*, процес стварања и разарања, напуштања старог и успостављања новог.¹⁴ Идентитет се ствара у процесу разликовања, сталнога успостављања идентитета себе у односу на друге, јаства у односу на друга јаства као и на препознату другост у властитоме ја. Наше је биће скуп различитих идентитета који су у прошлости настајали и нестајали, изграђивали се и разграђивали. Зато је историја нашега бића – наше ја, или Сартровим речима речено: ’Ја сам онај који сам био’ – сви који су били ја, сви ја које сам хтео бити, сви они ја које јесам и које ћу хтети бити” (ЗЛАТАР 2004: 15, 21–22, према ПЕРИЋ 2014: 16, 18).¹⁵ Сартров исказ из цитата враћа нас наслову збирке Јелене Росић: *Дан када је Миз Лили постала оно што је оду-*

¹³ Бавећи се егзилом као (транс)историјским и геополитичким хоризонтом српске књижевности, Драган Бошковић рећи ће да „егзил није само место компромиса или отварање критичке перспективе, колико једно перманентно културолошко смештање, позиционирање, расправа са светом, матичном културом и другим културама” (2012: 33). Хибридна идентитета, „постмодернистичку егзилантску дезоријентацију” (ни овде ни тамо), Бошковић доводи у везу са „клизањем идентитета” и „културноисторијским прераспоређивањем”, односно дестабилизацијом историје књижевности, указујући на нешто веома важно – да „мултикултурни и хибридни идентитети, позиције *изван и споља*, само су позиције уклапања у савремене хегемонијске обрасце, са свешћу о недопустивости тоталног стапања и мешања са Другим, о зидовима, чвршћим од Берлинског, који стоје између култура или дискурзивних територија” (2012: 36).

¹⁴ Ракочевећ, у већ цитираном тексту, ове процесе – у ситуацији егила – одређује као двосмерне процесе идентификације и дистанцирања. Више о томе видети: (РАКОЧЕВИЋ 2011).

¹⁵ Управо динимичност, комплексност и пластичност ове категорије омогућава различите врсте стваралачких поигравања. На пример, Георги Господинов свој роман *Физика туге* (2012) темељи на особеном схватању плуралности идентитета (не нужно људског) који се, на различите начине, сустичу у појединцу. Пролог у коме се хомодијегетички наратор оглашава различитим гласовима из сваког у мноштву својих ја („људско биће мушког пола”, винска мушица, одувек рођен, који/која тек треба да се роди...) завршава се упечатљиво, сведочећи о потреби и не/могућности језика да освоји унутрашње мноштво: „Сећам се да сам рођен као жбун шипка, јаребица, гинко билоба, пуж, облак у јуну (сећање је крхко), љубичасти јесењи шафран покрај Халензеа, рана трешња окована окаснелим априлским снегом, као снег што је оковао преварену трешњу... / **Ја смо.**” (ГОСПОДИНОВ 2012: 16, истакла С.Б.).

век била. Питање метаморфозе, трансформације, тј. повратка на „оно што је одувек била” имплицира закључак да је у једном периоду (заправо целог свог живота, јер је у Америку стигла као беба), Мис Лили (Љиљана) била оно што није, тј. неко Други, а још прецизније – неко „између”, неко трећи. Тиме је већ насловом јасно одређена проблематика, тј. тематски комплекс збирке – искуство живота (писања) с друге стране – иселеничко искуство. „Људи обележени својим екстратериторијалним статусом позиционирани су између два света, не сасвим изван једног и не потпуно у другом. [Они] прелазе не само територијалне границе, него и линије разграничења између менталних, духовних, културних конструкција које заједница тежи да успостави и наметне као ’своје’” (ВИДАКОВИЋ-ПЕТРОВ 2013: 238).

Кључну наративну стратегију за разматрање сложене проблематике хибридног идентитета који се обликује у егзилу представљају различити видови тематизације питања језика,¹⁶ као и начини његове употребе у тексту, присутни у делима свих аутора које смо издвојили. У збирци Јелене Росић важан је, на пример, лик преводиоца за српски, хрватски и босански језик у Заводу за избеглице; на плану приповедања он је спона између имиграната и локалног становништва у карактеристичним животним ситуацијама; и у структури збирке он је лик-спона, јер својим присуством у неколико прича обједињује делове збирке у кохерентну целину. Тај преводилац имао је среће да се роди „с три матерња језика”, а његова „клијентела с друге стране океана је нашла згодан излаз из целе ситуације те је уместо појединачних имена за српски, хрватски и босански употребљавала термин *Наши језик*.” Преводилац је био нарочито успешан у послу јер је „без икаквих проблема (и на задовољство присутних) био у стању да преводи с једног језика на други или с другог на трећи (односно с трећег на први) тако добро да ниједној страни не би пало на памет да је он један од оних несрећника којима је мајка уз први зуб подарила три језика, него би помишљали да је као сав нормалан свет или чак да је, може бити, један од њих” (РОСИЋ 2012: 48). Или лик Миз Лили, која у старачком дому након доживљеног шлога уместо на енглеском почиње да говори, заправо блебеће на свом матерњем језику који је слушала још као беба и никада више. Њено непрестано *бла, бла, бла...* могао је, на неки чудан начин, да разуме једино преводилац са три језика. Њен прелазак са енглеског на „матерњи” је, заправо, повратак *на оно што је одувек била*, повратак у завичај, на почетак; то је потврда да на крају са човека спадају све идентитетске маске које је, прилагођавајући се, за живота на себе стављао; остаје огољен, сведен на своју суштину – стечену рођењем, у датом времену и окружењу. Додатну семантичку носивост и могућност за ширење простора тумачења нуди чињеница да тај претпостављени „течни матерњи” који Миз Лили говори, за њено окружење (укључујући и најближе

¹⁶ Питање језика представља једну од великог броја подтема на који се разлаже тема идентитета. Више о томе видети: (ВИДАКОВИЋ-ПЕТРОВ 2013: 255, 256).

сроднике) звучи као неразумљиво, из дана у дан све неподношљивије блебетање, као и то да је једино преводилац „бла, бла, бла...” Миз Лили одлично разумео. Једнозначних и неупитних закључака нема.

Хибридни идентитет прве или друге генерације имиграната огледа се и у начину на који су свој матерњи језик, којим обично говоре у кући, модификовали под утицајем већинског енглеског. Главна јунакиња „Приче о зеленом картону” Буба (Баба) најпре се смеје и чуди када слуша „језик за који је до јуче могла да се закуне да је матерњи: стрита је била улица, пропрди – имовина, плакар је постао клозет, а клозет соба за одмарање, пилетина – чикетина, а ауто – кара. А тек глаголи – [...] издујати уместо урадити, вокати (шетати), токати (причати), фонати (телефонирати), митати (срести), бајати (куповати), пушати (гурати), налодати (натоварити), избрикати (разбити), клинати (почистити), пентати (кречити), керати (бринути), бадеровати (сметати), сејати (рећи), па је после причала српски тако да је цео свет разуме” (РОСИЋ 2012: 78). Хибридни идентитет проговара и буквално хибридним језиком – амалгамом матерњег и језика окружења. Иако, на плану стваралачког поступка, тексту дају црту хуморног, ове модификације језика указују управо на простор *између* у којем ментално обитавају ликови, јунаци ове прозе.

Специфично искуство повезано с језиком и комуникацијом проблематизовано је у и поезији Иванчице Ђерић¹⁷; у песми „Свуда дођош, свуда домороткиња” (2008) читамо:

Свуда дођош, свуда домороткиња / преко ноћи сам / постала /
полиглоткиња, / која исту ствар / на три начина исприча, / идентична, / преко
ноћи сам /
постала / ексцентрична, / како само зналац / три језика / буде, / бачен у три
рјечника /
бачен у три рјечника / бачен у три рјечника / међу исте/ људе. [...] (ЂЕРИЋ
2009: 32–33)

О предмигрантском и мигрантском животном искуству ова списатељица проговара сасвим оригиналним песничким гласом, спајајући „на генијалан, брехтовски начин лаку и готово безбрижну форму [...] са застрашујућим и разорним садржајем” (ЈЕРГОВИЋ 2009: 16). Песме „Дид ај мејк д рајт десијнс”, „С ванглом у свијет”, „Преведи ми на језике”, „Без жеље да се унесрећим”, „На извол’те”, „У које муке милосне (ода радости)” и друге, представљају аутентична сведочанства трауматичних стања и преиспити-

¹⁷ Иванчица Ђерић, рођ. 1969. године, одрасла у Приједору. У Загребу је завршила студије новинарства, а магистрирала је на Универзитету у Отави. Живи у Торонту и ради у информатичкој индустрији. Написала је романе *Земља у зрну кафе* (2003), *Босанци трче почасни круг* (2006), *Приручник за злочин* (2008), *Несрећа и стварне потребе* (2012) и *Сва је природа дивља и сурова* (2013), збирке песама *Отвореност* (1991) и *Са мога прозора одличан је мој живот* (2009). Роман *Несрећа и стварне потребе* ушао је у ужи избор за награду *Меша Селимовић* и НИН-ову награду. Добитница је награде *Биљана Јовановић*.

вања егзилантске позиције, односно идентитета лирског субјекта-егзиланта. Песма „Са мога прозора, одличан је мој живот” тематизује усамљеност искорењене јединке и несклад спољашњег и унутрашњег хронотопа који производи стање суштинске недосегнутости жељеног и може се повезати с осећањем неутаживе, свеприсутне носталгије (схваћене онако комплексно како је о њој писала Светлана Бојм, 2005), тог обележја неодвојивог од искуства миграције.

[...] Па живим / к’о црта тиха црта / на / руци, / скроз тихо / а не као хајдуци / у причама / више и не знам ког / народа // То је тишина / адаптације / на овим улицама / пуним поршеа и злата / и то је / свакодневна рата / на кредиту којим плаћам / свој живот. // И одличан је / мој живот, / као свакоме коме ноге нису коријење / и кога искорјене / као случајну жртву. // И одличан је мој живот, / хљеба превише, / игара на мрву, / и један врабац у руци / и ниједан на дрву, / да ме мучи / живахним пјевањем. [...] (ЂЕРИЋ 2009: 85–86).

Егзил је „средње стање” резервисано за „интелектуалну свест која се не може нигде смирити” (Е. Саид), у којој постоји стална разапетост између осећаја припадности и неприпадања. Како то изгледа из угла писца, објашњава и Дубравка Угрешкић у есеју „Писац у егзилу”, насталом 1999. године, објављеном у збирци есеја *Забрањено читање* (2001):

Егзилантски текстови знају бити и „нервозни”, фрагментарни, експлицитно или имплицитно полемични, иронични, аутоиронични, меланхолични, субверзивни и носталгични. Јер сам егзил је стање неурозе, немирне активности тестирања вриједности и успоређивања свјетова, онога који смо напустили и онога у којему смо се обрели. Писца-егзиланта ломе крајности: егзил је стање самосажалења, али и усамљеничко-побуњеничке дрскости (Гомбрович), стање опијености слободом, али и подмукле резигнације, егзил је школа *интоксикације* (Сиоран), али и школа *понизности* (Бродски). (УГРЕШИЋ 2020: 15)

Писци који у егзилу пишу на матерњем језику, неминовно се, хтели или не, на одређени начин позиционирају у односу на књижевност матице; они траже /очекују / добијају своје место у њој или се постављају као индиферентни (што је такође врста релације)¹⁸. У једном интервјуу Владимир

¹⁸ „Књижевност стварана у егзилу 'чита' матичну традицију кроз призму егзилног топоса, времена и искуства, а с друге стране тежи да 'пише' интертекст, да се надовеже на традицију, али и одступајући од ње, уграђујући елементе из једне традиције у другу (с ефектом разбијања њене кохерентности), преносећи књижевне и културне конструкте из једног језика у други (чинећи језик истовремено својим и туђим), превodeћи с изворног језика на усвојени и обрнуто, посредујући између култура. [...] У најопштијем смислу, књижевност коју стварају писци у унутрашњем или спољном изгнанству / емиграцији и они померени на маргину матичног књижевног тока почетно се дефинише чином измештања из средишта матичног књижевног тока, али се касније развија у разним правцима конституишући се као алтернативна, друга књижевност наспрам изворне матице” (ВИДАКОВИЋ-ПЕТРОВ 2013: 256, 258).

Тасић¹⁹, који од 1988. године живи у Канади, каже: „Нисам носталгичан, али можда је писање на овом језику облик носталгије. Нисам заправо ни овде ни тамо. Ако носталгија има удела у писању, онда је то носталгија за нечим што није место, није географска локација, већ нешто друго, нешто чега више нема. Шта год то било. Можда изгубљена илузија.” Тасићев роман *Киша и хартија* (2004) бави се управо овим феноменом. Идеју за настанак романа, награђеног НИН-овом наградом (2005), аутор овако образлаже:

О грађи и ликовима дуго сам се двоумио; мислим да је пресудно било то што сам по први пут имао прилику да проведем дуже време у Новом Саду, нешто више од годину дана. Претерано би било рећи да сам доживео ’културни шок’, но почео сам да схватам да град који постоји у мојим сећањима, постоји независно од реалности, као неки мит, фикција коју носим са собом. Неке ствари које дефинишу ту фикцијску слику постале су мање видљиве, потиснуте су. Учинило ми се да читава једна култура нестаје, постаје невидљива или је бар заклоњена; да се неке за мене важне градске приче напросто губе у шуми инстант-симбола. Помислио сам да би било интересантно у роману вратити неке људе из ’света’ и видети како се у свему томе сналазе. То наравно није нова идеја у нашој књижевности, напротив, али околности су другачије. Реакција мојих ликова је да на митологизацију одговоре хипермитологизацијом, на историју историјом, на ентропију ентропијом.²⁰

Немогућност главне јунакиње романа, Тање, да се, након повратка из иностранства у земљу, уклопи у (све) промењено што ту затиче, довешће главну јунакињу до закључка да је свет „гнусна, гнусна чаролија”, где нико није без кривице („сви смо криви”, ТАСИЋ 2005: 147), али је већина без савести. Из Тањине визуре све(т) је пречесто ђубре, непрегледно сметлиште, прошлост је река отпадака, „срамота која захтева контролу, регулацију, организацију, скривање, подземне цеви, канализацију, филтрирање, обраду, хемију, технику, архитектуру, схеме, планове, мапе, улепшавање, систем, да би се након дугог путовања могла вратити себи, привидно, под именом историје”. Искварен и грешан, свет се сурвава ка коначном крају, када ће се дефинитивно угушити од смрада сопственог труљења. Потресну и снажну метафору тог света у распадању, од кога се Тања често са иронијом и сарказмом, али безуспешно, дистанцира, представља лик оца, оболелог од чудне болести због које његови иструтели удови морају бити ампутирани и који скончава у несносним боловима, можда и у спознаји сопствене кривице коју, на жалост, та „лутка која се распала”, неупокојени вампир, више не

¹⁹ Владимир Тасић, математичар и књижевник, рођ. 1965. у Новом Саду; докторирао је математику у Канади, где живи и ради као предавач на универзитету Њу Брансвик.

²⁰ Из интервјуа насловљеног *Киша и историја*, који је Владимир Тасић дао часопису *Време*, 4. 11. 2004. Различити интервјуи које је писац давао пре и након добијања Нинове награде за најбољи роман 2004. године, из којих су у овом тексту навођени цитати, преузети су са сајта www.knjizara.com.

може да објави... Такви очеви, без разумевања за своје очеве и за сопствену децу, који су могли у име личних, често суманутих уверења и теорија да жртвују наслеђе прошлости и потенцијале будућности, обележили су наше просторе. Захваљујући њима, осећај кривице постао је део легитимног генерацијског наслеђа али и оно што, кад се спозна и схвати, омогућава макар краткотрајно успостављање покиданих веза између дедова, очева и деце. „У мени се помаља шака мога оца, навлачи моје тело на себе као да сам гињола, покреће ме, односи ме некуд [...]”. Тасић објашњава:

У завршном поглављу романа Тања на неки начин преузима делове њихових личности, и то је, чини ми се, важно. Указао јој се простор у ком је могуће успоставити однос који је дотад био скривен вештачким димом тумачења и иронијске одбране. За разлику од осталих јунака, она улази у тај простор, несигурно и у сузама, али осећа извесну обавезу да не пропусти прилику. Као прво, она осећа обавезу писања, још једног позива, писмене објаве која може (али не мора) бити трајнија од крика. Као друго, она жели да очува један занат, а у овом контексту битно је да је то занат њеног деде. Дакле, јавља се могућност да део „неупокојене” историје буде трансформисан. Тања би у том простору могла остати беспомоћна и сама, бити уништена као да је није ни било; или би могла дочекати неки нови почетак, алтернативу којој се нада упркос свему.²¹

Преиспитивања не/могућности повратка, успостављања какве-такве целовитости, односно покушаји превладавања егзистенцијалних дисконтинуитета често се налазе у идејној основи књижевних текстова о егзилу.

Показује се да су књижевна трагања подстакнута мигрантским искуством глобално релевантна, важна – из визуре индивидуалног и колективног – са *обе* стране границе, коју, својеврсном уметничком субверзијом, (не)свесно подривају и бришу. Исто важи и за проучавање дела мигрантске књижевности – постојећу, у великој мери развијену теоријско-методолошку апаратуру потребно је упослити како би конкретна, уметнички вредна остварења постала видљивија, на микро и макропростору Књижевности. Неки од увида и идеја изложених у овом раду требало би да томе дају свој мали допринос.

Цитирана литература

БОШКОВИЋ, Драган. „Издалека: Егзил као (трансе)историјски и геополитички хоризонт”, у: *Егзил(анти): књижевност, култура, друштво*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2012, 28–37.

ВИДАКОВИЋ-ПЕТРОВ, Кринка. „Књижевност егзила”, у: *Појмовник упоредне књижевности*, зборник радова. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2013, 235-260.

²¹ *Време*, 4. 11. 2004.

- ЈЕРКОВ, Александар. „Поетичко изгнанство и немогуће бекство од себе”, у: *Егзил(анти): књижевност, култура, друштво*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2012, 10–26.
- LAZIČIĆ, Goran. „Šta to beše srednja klasa?”, *Links*, 4. 12. 2017. <http://komunalinks.com/home/2017/12/4/ta-to-bee-srednja-klasa> [8. 9. 2021].
- МАРЧЕТИЋ, Адријана. „Реторика књижевног егзила”, у: *Књижевна историја – часопис за науку о књижевности*, Год. 51, бр. 168 (2019), 379–388.
- ВОЈМ, Svetlana. *Budućnost nostalgije*. Београд: Геопоетика, 2005. GRUPA MOST. *Vodič za unapređenje interkulturalnog obrazovanja*. Београд: Фонд за отворено друштво, 2007.
- ЈЕРГОВИЋ, Miljenko. „U čast čiste i neokaljane književnosti”, предговор у: Иванчица Ђерић. *Sa moga prozora, odličan je moj život*. Београд: Rende, 2009, 13–16.
- PERIĆ, Tatjana. *Aspekti interkulturalne književnosti – Dubravka Ugrešić i Marica Bodrožić*. (Diplomski rad, mentor Z. Kovač), Загреб, 2014. [доступно онлајн]
- РАКОЋЕВИЋ, Robert. „'Post-jugoslovenska književnost'? Ogleдала i fantomi”, у: *Sarajevske sveske*, br. 35–36, 27. 12. 2011, <http://sveske.ba/en/content/post-jugoslovenska-knjizevnost-ogledala-i-fantomi> [8. 9. 2021].
- SAID, Edward. „Razmišljanja o egzilu”, у: *Zarez*, двотједник за културна и друштвена збивања, Загреб, 24. вељаке 2005, Год. VII, br. 149, 24–26.

Извори:

- ГОСПОДИНОВ, Георги. *Физика туге*. Београд: Геопоетика, 2012.
- ТАСИЋ, Владимир. *Куиша и хартија*. Нови Сад: Светови, 2005².
- ЂЕРИЋ, Иванчица. *Sa moga prozora, odličan je moj život*. Београд: Rende, 2009.
- РОСИЋ, Jelena. *Dan kada je Miz Lili postala ono što je oduvek bila i drugi preobražaji sa one strane granice*. Београд: Arhipelag, 2012.
- УГРЕШИЋ, Dubravka. „Pisac u egzilu”, у: *Zajednička čitaonica #4*. Београд: Фондација за отворено друштво, 2020.

Snežana V. Božić

„TRANSFORMATIONS ON THE OTHER SIDE OF THE BORDER”: LITERARY VOICES FROM THE DIASPORA

This paper represents an introductory segment of a more extensive research in which, from the points of view of affective narratology and theories of culture and memory, through selected literary works taken as case studies, we studied certain aspects of migrant, the so-called post-Yugoslav literature, issues of identity, interculturalism, post-communist nostalgia (and, within its framework, Yugo-

nostalgia) which may appear as restorative or reflexive (S. Boym). In essence, this is a discussion on issues of transience and duration, memory and oblivion, ways of existence in space and time, alone with oneself and among people, which are eternal questions of the meaning of literature and (individual) human life. As the starting point of this research, this paper includes discussion of the following texts: collection of stories *The day when Ms. Lily became what she always was* by Jelena Rosić, novel *Rain and paper* by Vladimir Tasić, selected poetry by Ivančica Đerić – as framed in the Dubravka Ugrešić's essay "Writer in Exile".

Key words: exile, migrant literature, post-Yugoslav literature, identity, interculturality, nostalgia.